

Н.Ә.НАЗАРБАЕВ

ТАРИХ
ТОЛҚЫНЫНДА

Н. Ә. НАЗАРБАЕВ

ТАРИХ
ТОЛҚЫНЫНДА

Н. Ә. НАЗАРБАЕВ

ТАРИХ ТОЛҚЫНЫНДА

АЛМАТЫ
АТАМУРА
2003

**ББК 66.3(2К)
Н 17**

Назарбаев Н.Ә.

Н 17 ТАРИХ ТОЛҚЫНЫНДА. – Алматы: Атамұра, 2003. –
288 бет.

ISBN 9965-05-759-1

Н $\frac{0803010200-140}{418(05)-2003}$ хабарландырусыз **ББК 66.3(2К)**

ISBN 9965-05-759-1

© Назарбаев Н.Ә., 1999

© «Атамұра» баспасы, 1999

© «Атамұра» баспасы, 2003

Шілінгір шілденің күні шыжыған кезде сайын даланың сары жоңына біткен қылтанақ атаулы ыстықтан қуырылып, жан тәсілім тапсырғандай болар-болмас сытыр естіледі. Тіршілік атаулы көлеңкеге ығысып, кешкі шақтың сабат салқынын сарыла күтеді...

Тынысты тындырған осындай сәтте қаңқайған құздың шығын кенет дала бүркітінің сұлбасы шалады. Көз қарықтырар көк жүзіне амалсыз қадала қарайсың, жаңағы жалғыз сұлба зеңгір кеңістікке сіңіп бара жатады. Осынау тәкаппар тұз қыраны дәл осы сәтте тек қана өз құзырындағы жер мен көктің хикметін байыппен барлап, ауа ағынын қақыратқан қалпы әлдеқайда ұзай береді. Қазіргі қимылы көрер көзге байыпты көрінгенімен, әрбір қанат қағысы оны жебедей жүйткітеді...

Көк жүзін жалғыз жайлаған қырандардың талайы уақыт пен кеңістікке сіңіп жоқ болған. Алайда осынау ұшу үшін жаралған қыран-қияқ ғасырды ғасырға жалғап, қанатымен қанағат табуын тоқтатқан емес. Оның марғау жанары ағам баласының қуаныш-қайғысына айғақ болатын небір құдіреттер мен қасіреттерді шолып баққан. Бір кездері сән-салтанаты келіскен қалалардың қаңқасы ғана қалған арса-арса қабырғалары да, екі мың жыл бойында байтақ Еуразияны табындырған салт атты сарбаздардың күндік жерге созылған қаһарлы легі де, мамыражай күй кешкен жайлаулар да, сахара салсерілерінің қоңырау үнді әндері де, сонан соң Тәңіргің өзі жаратқандай далалықтардың еңбек пен зейнетке, жеңіс пен жеңіліске толы өмірлері де — бәрі-бәрі уақыт пен кеңістік тұңғышынан тізіле көрінгендей.

* * *

Кездейсоқтық болмау керек, Қазақстанның аспан түстес туының бетінде алтынға айналған бүркіт қанат керген. Осынау тәуекелі келіскен мазмұнды да мағыналы нысанның өн бойында табиғатта, тіршілікте, тарихта тоғысып жатыр. Қазақтар тарих толқынында...

Егер саясаткерлер тек бүгінмен ғана беттесер болса, онда олардың тағдыры анағұрлым жеңілдеу болар еді. Әрекет үстіндегі саясаткерлер, мейлі күйретуші немесе көркейтуші болсын, олардың драмаға толы тірлігі қайткен күнде де тарихтың толқындарымен шендесіп жатады. Мұны саяси театр актерінің өзі сезіне ме, жоқ па, онда тұрған ештеңе жоқ. Гәп басқада — гәп жаңағы тарих толқындарымен шендестіріп жататын күштің таза практикалық немесе өткізші істергі бірге айқындала, енді бірге көлеңкелеп жататынында болса керек.

Менің тарихқа ден қоюымның сыр-себебі де бүгінгі күннің оқиғаларынан тарихтың «табын» сезінгендігімде деп білемін.

Бұлайша пайымдау көп ұлтты қоғамда айрықша мән-мағына арқалайды. Мұндайда өздігінен тілге оралатын, бірақ айқын бейнелі ойға дес беруге болады. Біз барлығымыз үшін құқы мен мүмкіндігі тең көп ұлтты мемлекет құрудамыз. Бұл ретте, Конституцияның кепілі ретінде, ел Президенті Қазақстанның барлық халықтарының алдында, 130 ұлт пен ұлыстар өкілдерінің баршасының алдында жауапкершілік арқалайды.

Сонымен бірге мен қазақ болғандықтан, қазақ мемлекеттігінің ғұмыр-шежіресін ірге көтерген кезден бастағанның өзінде, қазақтың бес ғасыр-

лық төл тарихын білуге тиіспін. Бұған қоса бүкіл түркі халықтарының тарихи бесігі — Түркі қағанатын естен шығаруға болмайды, ал бұл дегеніңіз, осыдан аттай 1500 жыл бұрынғы тарихи кезең...

Тек осы ХХ ғасырдың аясында ғана Алтайдағы көптеген түркі халықтарының жойылып кеткені сияқты, қазақ ұлтының да жойылмауы үшін, керісінше өзінің толымды тарихына сай көркейіп, басқа да халықтардың әлемдік қауымдастығынан лайықты орнын алу үшін Президент тікелей өзі жауап береді.

Алдағы міндет ұлт мәдениетінің ұлы тұлғасын кезеңдік бұрылыстарда тарих сахнасына «шығара» білуге болса керек. Мұндайда әрі кең, әрі жүргек «бүгінгі күннің даңғылымен» жүру үшін байырғы тәсіл жарамсыз болмақ.

Былайша айтқанда, өткенге мойын бұрамын деп болашағыңнан айырылып қалуың кәдік. Бір толғамға жеңіл көрінгенмен, бұл сияқты қоскіндік ойдың ұшығына шығу да оңай емес.

Тарихқа терең түсінікпен ген қоймай тұрып, мұндай қоскіндік ойдың жосығын бажайлауға да болмайды.

Міне, сол себептен де өткеннің кейбір іргелі тағылымдарына ген қоюға тура келді.

Қарапайым да мәңгілік сұрақтар — біз кіміз және бізді тарихтың бірде кезең, бірде жазан жолы қайда алып барады?

Әрбір халықтың басында болар мұндай сұраққа жеріне жеткізе жауап беру, бәлкім, жасаған жалғыздың өзінің ғана қолынан келер. Осынау жойдасыз ауыр міндетті арқалаған тарихшының немесе жазушының келер ұрпақ алдында балаң қиялшыл болып көрінуі де бек мүмкін.

Олай болса, мұндай шамшыл іске саясаткердің білек артуы қалай? Былайша айтқанда, бұл жерде «Гекубаның қасіреті сөз бе екен?» Рас, бұралаңы мол шаруа, бірақ қажет екеніне де шүбә жоқ. Тарихқа археологиялық зерттеулердің пәні тұрғысынан қарамай, бүгінгі өмірді танудың тәсілі тұрғысынан қарағанда «саясат» деген кінәмшыл үргіс әрқашан алдыңнан шығып отырады.

Үшінші мыңжылдыққа санаулы күндер қалғанда біздің болмысымыздың ең көкейкесті сұрақтары — ұлттық үндестігіміздің мән-маңызы неге, қазіргі Қазақстан үшін мәдениетке қатысты үлгінің қандайы қонымды, біздің ұлттық санамыздың арқауы неге, қазіргідей жедел құбылатын заманда «МЕН» дегізерлік ұлттық қасиеттерді қалай сақтап қалуға болады — міне, мұның бәрі де нақтылы өмірмен беттескен саясаттың сұрақтары. Ал оның жауабы бүгінгі өмірмен ғана астасып жатқан жоқ, тұнығы мен тұманы қабаттасқан тарихтың тұңғышымен де тамырласып жатыр...

Еуразияның кіндігіндегі ең соңғы көшпелілер құрлығының тағдыры, ұлттық сана мен байырғы қорғандар құпиясы, тоталитаризм мен ұлы әмірші Бейбарыс, қазіргі Қазақстанның диаспоралары мен орта ғасырдағы Үндістан, ұлттық тұтастану мен «Алаш» — міне, осылардың бәрі де біздің басымыздан өтіп жатқан бүгінгі күрделі өмірімізге күш дарытумен бірге ұлы халқымыздың тарихымен де тамырласып кеткен...

ҰЛТТЫҚ КЕЛБЕТТІ
ҰЛЫҚТАЙЫҚ

Жүректің түріп құлағын,
Ойланып тағы қарашы.
Кімсің сен, қайда тұрағың,
Енді қайда барасың?

Омар Найям

«Ұлтты жобалап-жоспарлайтын» балаң уақыт артта қалды. Мәселе тарихтың жиырмасыншы ғасырында тоталитарлы мемлекеттің мұнымен кінәлы болуында ғана емес, сонымен бірге іргелі деректерді түсінетін мезгілдің жеткенінде де болу керек. Ұлт дегеніміз жанды организм, оның даму барысы әлеуметтік-биологиялық және мәдени мүмкіндіктермен шектеліп отырады. Ұлтты саңырауқұлақша қаулатып өсірудің пайдасы жоқ, олай ету мүмкін де емес. Оның үстіне, әрбір ұлттың кереметтігі сол, әдеттегі қалыптасқан мүмкіндіктерден мойын оздырып отыруға бейім болады. Демек біреудің тойып секіргені келесі біреудің тоңып секіруіне себепші болады дегендей қалыптасқан үрдіс бойынша ұлттың табиғи секемшілдігін жасырып-жабатын да әдет бар.

Алайда ұлт мәселесіне қатысты жалпы үрдісті танып-түсіну, сөз жоқ, қажет. Мұнсыз мемлекеттік дамудың жалпы логикасын бажайлау мүмкін емес.

* * *

Осы орайда мәдени стратегия мәселелеріне бұл кітапта неге көбірек ден қойылатыны айқындала түседі. Түптеп келгенде ұлттық-мемлекеттік саясаттың базалық негізі өзін-өзі тану мәселесі болып шығады.

Мойындауға тура келеді, бір жағынан ішкі әр тектілік, келесі жағынан сыртқы мәдени

ықпал қазақ ұлтының мәдени біртұтастығын көңілдегідей етуге дес бермей отырғаны рас.

Мұндайда әрекетсіздік бел алса, онда тарихтың тегеуріні біздің тоз-тозымызды шығарады. Себебі қазақ ұлтының ішіндегі әр текті «мәдени аралдардың» өзінше толқып, басқа тартылыс орталықтарына қарай ойысуы табиғи құбылысқа айналмақ. Бұл проблеманың мән-маңызын елемеуге болмайды, дегенмен де бұл мәселені мәдени таным тұрғысынан парықтау менің міндетіме жатпайды. Оны менен гөрі көнігі мамандар жеріне жеткізіп атқара жатар, мен өз тарапымнан саясаткер ретінде пайымдағандарымды ортаға салуды жөн көріп отырмын.

* * *

Біз жағымды немесе жағымсыз ықпалдарына қарамастан, әр текті мәдениет тасқынында өзімізді құлықсыз тұтынушы ретінде сезінеміз. Бұл жерде мейлінше кең ауқымда жүріп жатқан ақиқат ахуалға қатысты да осыны айтуға болады. Алайда осынау кең ауқымды ақиқаттан басқа біздің өзіміздің ұлттық мақсат-мүддеміз де бар ғой. Саясаткер үшін бұл мейлінше мәнді айырмашылықтар. Сонда қайсысы мәндірек — ахуалдың ағымында кету ме немесе өзіміздің қасиетті де стратегиялық мақсат-мүддемізді нысана ету ме?

Өкінішке қарай, мәселенің бұлайша қойылуы дұрыс емес және бұл мәселе тек Қазақстанда ғана емес, басқа да көптеген біліктілер тарапынан осылай сараланып жүр. Мұндай сұрақтар,

әдетте «сансыраған санадан» бастау алады. Бұл ретте қазақтың қазіргі ұлттық санасының жай-күйін қайдағы бір ақиқат ахуал деген алыпқашпа қауесетпен шендестіріп, сол ұлттық сананы ішкі және сыртқы күштердің қыспағында қалдыру үрдісі байқалады. Сөйтіп ілгері дамуға тұғыр болатын ұлттық сананың ұстанымды ерекшеліктері қаперден тыс қалып жүр.

Ұлттық санадағы бұл сияқты орнықсыздық пен тұрақсыздық нақтылы әрекет үстіндегі саясаткерлерді біраз мәселелермен беттестіреді. Бұл орайда, бері қойғанда елеулі-елеулі үш проблема төбе көрсетеді.

Біріншіден, ұлттың стратегиялық мүддесі үшін ахуалдарды өрбітудің қандай сценарийі сай келеді? Екіншіден, нақтылы тарихи үрдістің өзегінде ілгері даму үшін тағы да қандай жолдар бар? Үшіншіден, қалаған жолдың жүзеге асуының нақтылы мүмкіндігі қандай?

Демек жөнімен қойылар сұрақтың қисыны басқаша болса керек: «Кез келген ақиқат ахуалға орай қазақтың ұлттық біртектестігін әрі сақтай білуге, әрі дамытып отыруға қалай қол жеткізуге болады?» Рас, бұл мейлінше ауқымды міндет. Алайда мәселенің түйіні «тарих тегеурінінің» қыспағындағы ұлт пен мемлекет туралы болып отырғанда, қойылар сұрақтың да шек-шекарасын айқындап алу қажет. Себебі, бұл мәселе жеңіл-желпі қарауды немесе қателесуді көтермейді. Олай болса, қойылар сұрақ пен жауапкершілік тепе-тең түсіп

жатуы керек. Бұрынғылар айтқандай. «Родос осы жер болса, сол жерден секір»

* * *

Бүгінгі қазақ гуманизмі үшін ұлттық біртектестік пен уақыттың тегеурінді талабы шендескен аралықтағы мейлінше күрделі өрістен жол тауып шығудан артық мәнді мәселе жоқ. Бұл саяси ғана емес, сонымен бірге ғылыми да проблема. Сондықтан да ғалымдардан асырып ой өрбіту саясаткер үшін абырой әпепе қоятын іс емес. Мен бұл орайда маңдай тіреп отырған мәселені шығармашылық мәтін үлгісінде емес, нақтылы әрекетке көшу тұрғысында ғана сөз етіп, кейбір проблемалардың сұлбасын көлденең тартып көрмекшімін.

Бүгінгі дүние дидарынан қазақ ұлтының өзіндік орнын сезіну ахуалы таза эклектикалық қалпымен көзге ұрады. Бірден мейлінше ауқымды теорияға құлаш ұрып, әлемдік үрдіс аясынан қазақы біртектестікті іздестіру мүддесі байқалады.

Қазір постиндустриялық қоғам, өркениеттердің тоғысуы, либерализмнің жетістіктері, неоконсерватизм сияқты мейлінше ауқымды өзгерістер не тарихи, не географиялық тосқауыл көрместен қазақ ұлтына телнуде. Тап бір, бүгінгі таңда біз үшін неоконсерватизмнен мәндірек проблема қалмаған сияқты! Былайша айтқанда, қазақ ұлтына қатысты проблемалардың аясы талғамсыз кеңейіп бара жатқаны байқалады.

Келесі бір әлдеқайда кеңірек етек алған ахуал ретінде әспеттелген, бірақ ескірген идеологиясымақпен қазақ тарихын тұйықтай бастаған талпыныстарды айтуға болады. Қазақ проблемасын, әсіресе қазақтың этностығын көшпелілер қоғамындағы қалыптар мен құндылықтар тұрғысынан саралау қазақ ұлтына қатысты проблемалардың өрісін тарылту болып шығар еді. Егер шартты түрде болса да, бүгінгі күннің өктемдігін сілкіп тастағанның өзінде қазақ ұлтының еш уақытта өзімен-өзі шектелмегенін көреміз. Тағдыр мен Тәңірдің құзырында болған қазақтар алуан түрлі ықпалға құшағын аша отырып, өзінің ұлттық қасиетін сақтай білген, ол қасиеті әсте көшпелілікпен, болмаса дәстүршілдікпен шектелген емес. Дәстүршілдікті күйттеушілер тарихтың күйтырқылығын ескере бермейді, дәстүрге балап жүрген қасиеттеріміздің талайы бір кездері жағымсыз жаңалықтар болған..

* * *

Егер «ақиқаттың аясында» болғымыз келсе, онда қазақтың өткені мен бүгінгі туралы тым жалпақшешейліктің де, тым томағатұйықтықтың да қажеті жоқ.

Бұл жерде бері қойғанда, мынадай мәселе қаперде болу керек. Ең алдымен, төл тарихтың тін деген мәселе. Бүгінгі таңда ұлттық тарих сөз болғанда — дәстүрлі көшпелілер қоғамы, Ресей империясының аясында болған кезең, кеңестік кезең, ең соңында қазақ ұлты-

